Zichtbaarheid en verborgenheid

Eerbetoon aan vrouwen in de keizertijd

Miriam J. Groen-Vallinga en Evelien J.J. Roels

> Als ik ook iets moet vermelden over de deugdelijkheid der vrouwen, zij die een weduwenbestaan zullen leiden, laat ik dit volledig in een beknopt advies weergeven: (…) het grootst zal haar roem (*kleos*) zijn wie het minst geroemd wordt onder mannen ofwel voor haar deugd ofwel ter berisping.

Aldus sprak Perikles, de grote politieke leider van Athene in de vijfde eeuw v.Chr., in zijn beroemde grafrede ten tijde van de Peloponnesische Oorlog, zoals opgetekend door Thucydides.[1] Zijn beknopte waardering van waaruit vrouwelijke deugden zouden moeten bestaan echoot door in talloze andere beschrijvingen afkomstig uit de Oudheid geschreven door mannen en over vrouwen. Vrouwen waren bij voorkeur niet zichtbaar en lieten zich niet horen, aldus de antieke opvatting. De Romeinse keizertijd was immers een patriarchale samenleving met duidelijke ideeën over wat het domein van mannen was en wat aan vrouwen was voorbehouden. Concreet betekende dit binnen de lijnen van het ideaalbeeld, dat mannen zich bezighielden met het publieke leven van politiek en de activiteiten rondom het forum of de agora, vrouwen bleven binnen om wol te spinnen en het huishouden te bestieren.[2]

Het is onwaarschijnlijk dat dit door de elite geconstrueerde ide-

1 Thuc. 2.45: Εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς, ὅσαι νῦν ἐν χηρείᾳ ἔσονται, μνησθῆναι, βραχείᾳ παραινέσει ἅπαν σημανῶ. (…) μεγάλη (…) καὶ ἧς ἂν ἐπ᾽ ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ᾖ. Zie voor soortgelijk sentiment ook Sen. Helv. 19.6A. Vertalingen zijn van de auteurs, behalve waar anders gesteld. Alle data in dit artikel zijn n.Chr. tenzij anders aangegeven.

2 Kristina Milnor, 'Women' in: Alessandro Barchiesi en Walter Scheidel eds., *The Oxford Handbook of Roman Studies* (Oxford 2010) 815-826, aldaar 820-821.

aalbeeld ook maar enigszins realistisch was voor het merendeel van de vrouwen. In veel gevallen was het ook voor vrouwen pure noodzaak om te werken voor hun dagelijkse levensonderhoud en dus zichtbaar deel te nemen aan het leven buitenshuis.[3] Het bestaan van een dergelijk ideaalbeeld lijkt niettemin heel invloedrijk te zijn geweest. Het streven naar onzichtbaarheid uitte zich bijvoorbeeld in de kleding die de respectabele Romeinse matrone bij voorkeur moest dragen: de lange stola die tot over de enkels hing met daarover de palla die ook het hoofd bedekte. Het kwam echter ook tot uitdrukking in de Romeinse – publieke – herinneringscultuur, waar vrouwen veel minder goed vertegenwoordigd zijn dan mannen in grafmonumenten of ere-inscripties.[4] Ook de literaire teksten die ons uit de keizertijd bekend zijn, zijn voor het overgrote merendeel geschreven door mannen uit de elite.[5] Om de eigen stem van vrouwen in de Oudheid te kunnen ontwaren is het nodig om op een andere manier te kijken en een breder palet aan bronnenmateriaal in te zetten.[6] De meest talrijke en veelbelovende daarvan is de epigrafie.

Lange tijd werden vrouwen uit de Romeinse tijd impliciet als onderdeel van de zwijgende meerderheid afgedaan of werd eenvoudigweg het eenzijdige beeld vanuit de literaire teksten voor waarheid aangenomen. De publicatie van Sarah Pomeroy's belangrijke feministische boek *Goddesses, whores, wives and slaves* maakte in 1975 al zichtbaar hoe aanzienlijk de bijdrage is geweest van verschillende groepen vrouwen in de oudheid. Uit de jaren zeventig dateert ook een aantal artikelen van Sue Treggiari die via inscripties onderzoek deed naar beroepen en de arbeidsdeelname

3 Miriam J. Groen-Vallinga, *Work and Labour in the Cities of Roman Italy* (Liverpool 2022).

4 Keith Hopkins, 'On the probable age structure of the Roman population', *Population studies* 20 (1966) 245-264, aldaar 247, 261; Peter Keegan, *Roles for Men and Women in Roman Epigraphic Culture and beyond: Gender, Social Identity and Cultural Practice in Private Latin Inscriptions and the Literary Record* (Oxford 2014) 4.

5 Veel van de fragmenten die aan vrouwen toegeschreven zijn, zijn verzameld in Bartolo Natoli, Angela Pitts, en Judith P. Hallet, *Ancient Women Writers of Greece and Rome. Routledge Sourcebooks for the Ancient World* (Londen 2022).

6 Jane Rowlandson, *Women and Society in Greek and Roman Egypt: A Sourcebook* (Cambridge 1998).

van vrouwen.[7] Deze denkrichting werd echter niet direct breed opgepikt. Onder invloed van het werk van vroegmoderne sociologen en demografen ondervond namelijk tegelijkertijd ook het onderzoek naar gezin en familiestructuur in de Romeinse oudheid een impuls.[8] Het onderzoek naar Romeinse vrouwen werd bijgevolg een tijdlang vormgegeven als onderzoek naar vrouwen in hun familiale context, als moeders en dochters, hetgeen overigens naadloos aansloot bij de manier waarop de Romeinen zelf aan vrouwen refereerden, als de echtgenote of de dochter van.[9] Vanwege de aandacht voor het gezin als collectief en de volgens de Romeinse wet ogenschijnlijk onwrikbare macht (*potestas*) van de heer des huizes, werd vrouwen ook in de moderne literatuur veel handelingsvrijheid ontzegd. Literaire teksten en juridische teksten wogen in het oordeel van moderne auteurs vaak zwaarder dan documentaire teksten en epigrafisch materiaal, maar het is juist daar dat Romeinse vrouwen beter vertegenwoordigd zijn.

Het is te danken aan het werk van Riet van Bremen en later dat van Emily Hemelrijk dat er aandacht kwam voor het feit dat een aanzienlijk aantal Romeinse vrouwen in epigrafische bronnen op veel manieren juist wel heel zichtbaar was. Zij speelden bovendien een actieve en belangrijke rol in hun eigen leven en het publieke leven van de antieke stad, als weldoensters, priesteressen en patronessen. Bovendien hebben beide studies laten zien dat de rol en positie van de vrouw over de periode van de Oudheid aan verandering onderhevig was: gedurende de Hellenistische periode lijkt de scheiding tussen het mannelijke en vrouwelijke domein

7 Susan Treggiari, 'Lower class women in the Roman economy', *Florilegium* 1 (1979) 65-86; Susan Treggiari, 'Jobs for women', *American Journal of Ancient History* 1 (1976) 76-104.

8 Peter Laslett en Richard Wall, eds. *Household and family in past time* (Cambridge 1972); Richard P. Saller en Brent D. Shaw, 'Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves', *The Journal of Roman Studies* 74 (1984) 124-156.

9 Milnor, 'Women', 818; Zie bijvoorbeeld de sprekende titels van Judith P. Hallett, *Fathers and daughters in Roman society. Women and the elite family* (Princeton, NJ 1984); Suzanne Dixon, *The Roman mother* (Londen-Sydney 1988).

minder scherp te worden.[10] Voor de Griekse wereld wordt de rol van vrouwen in de laatste jaren ook intensiever onderzocht (en aangetoond) buiten de betreden paden van de rol als priesteres of in familieverband. Zo wijzen enkele recente studies erop dat meisjes en vrouwen eveneens deelnamen aan wat voorheen als een mannendomein pur sang werd beschouwd: de agonistiek, oftewel de wereld van sport en spelen.[11]

De inscripties die uit de periode van de Oudheid zijn overgeleverd bieden voor geschiedkundigen bij uitstek vruchtbaar materiaal om de rol en positie van vrouwen in de Romeinse keizertijd te onderzoeken. Het is hier – met name in grafinscripties – dat vrouwen in grotere getale vertegenwoordigd zijn, zelf het woord nemen en handelend optreden. In de antieke wereld had publieke zichtbaarheid een belangrijke sociale functie. Status en aanzien werden bepaald door iemands afkomst, oftewel, in welke familie je geboren was, welke posities en functies familieleden bekleedden en bekleed hadden, en de verdiensten en prestaties verworven door de voorouders. De verwerving en bevestiging van sociale status geschiedde in de openbare ruimte. Geëerd en geprezen worden door de medeburgers, de Romeinse stadhouder, de senaat, of – voor wie het echt gemaakt had – de keizer verliep door het toebedelen van eerbewijzen zoals belastingvrijheid, een ereplaats in het theater, vrijstelling van bepaalde plichten, en – voor de moderne historicus de meest tastbare vorm van eerbewijzen – de oprichting van standbeelden en inscripties. De verwerving van publieke zichtbaarheid en daarmee status en prestige was voor vrouwen wel degelijk mogelijk, ook al was dit grotendeels voorbehouden aan hen die daarvoor over (eigen) middelen beschikte. De oprichting van inscripties en andere soorten monumenten was immers kostbaar, ook al

10 Emily A. Hemelrijk, *Hidden Lives, Public Personae: Women and Civic Life in the Roman West* (Oxford 2015); Riet van Bremen, *The Limits of Participation. Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman Periods* (Amsterdam 1996).

11 Onno van Nijf, 'Bringing Women into the Agonistic Sphere. Sport, Women and Festivals in the Greek World under Rome', in: Lucinda Dirven, Martijn Icks en Sofie Remijsen eds., *The Public Lives of Ancient Women (500 BCE-650 CE)* (Leiden-Boston 2023) 127-157; Melanie Meaker, 'Women at the Races: Female Victors at Greek hippikoi agones', in: Karolina Frank e.a. eds., *Female Agency in the Ancient Mediterranean World* (Liverpool 2024) 49-82.

kon dit variëren afhankelijk van de grootte en materiaal van het monument. Het is niet te ontkennen dat meisjes en vrouwen vaak gedefinieerd werden en zichzelf definieerden als 'dochter van', 'vrouw van', of 'moeder van' – toch wil dit niet zeggen dat we vrouwen alleen maar in relatie tot of in afhankelijkheid van een man of familie kunnen bestuderen.

De samenstelling en auteurschap van het antieke bronnenmateriaal stelt de moderne historicus voor de uitdaging voorbij te kijken aan de op het oog schijnbare onzichtbaarheid en afhankelijkheid van vrouwen in de Oudheid. Waar de literaire bronnen vrouwen doorgaans wegzetten als minderwaardig, tweederangs, en onbelangrijk of zelfs bijzonder gevaarlijk voor het welzijn van de antieke man, biedt het epigrafisch materiaal een breed en divers scala aan mogelijkheden om de rollen en posities van vrouwen verder te onderzoeken en daardoor meer recht te doen.[12] In dit artikel willen we voor de periode van de Romeinse keizertijd aantonen op welke manieren vrouwen zichtbaar zijn in antieke inscripties en de mogelijkheden van dit specifieke type bronnenmateriaal voor genderstudies verkennen en onderstrepen. Daarbij richten we ons op een aantal sprekende voorbeelden uit enerzijds Romeins Italië en met name Rome, en anderzijds Kleinazië, om eventuele regionale verschillen te kunnen belichten in lijn met het werk van Hemelrijk en van Bremen. Onze voorbeelden laten zien dat vrouwen in de Oudheid wel degelijk een zelfstandige rol konden innemen, die niet in afhankelijkheid van of relatie tot een man gedefinieerd werd, en ze op zichzelf konden staan. We zullen hierbij echter ook moeten vaststellen dat dit grotendeels voorbehouden was aan leden van de vermogende elite: voor een groot deel van de antieke vrouwen, en dan met name ongetrouwde (jonge) vrouwen, gold dit niet.

Licinnia Flavilla en Ammias: twee uitersten van publieke zichtbaarheid

Wanneer vrouwen actief hun eigen publieke monumenten oprichtten, deden ze dit meestal binnen die specifieke rollen waarin hun publieke zichtbaarheid geoorloofd was: als moeder, dochter of echtgenote 'van'. Daarnaast vinden we ook vrouwen die onafhankelijk optreden, zonder dat ze zichzelf in een familierol plaatsen of in afhankelijkheid van een man.. Een

12 De zesde Satire van Juvenalis is in dit opzicht niet alleen interessante maar ook zeker vermakelijke lectuur. Zie ook het zevende fragment van Semonides.

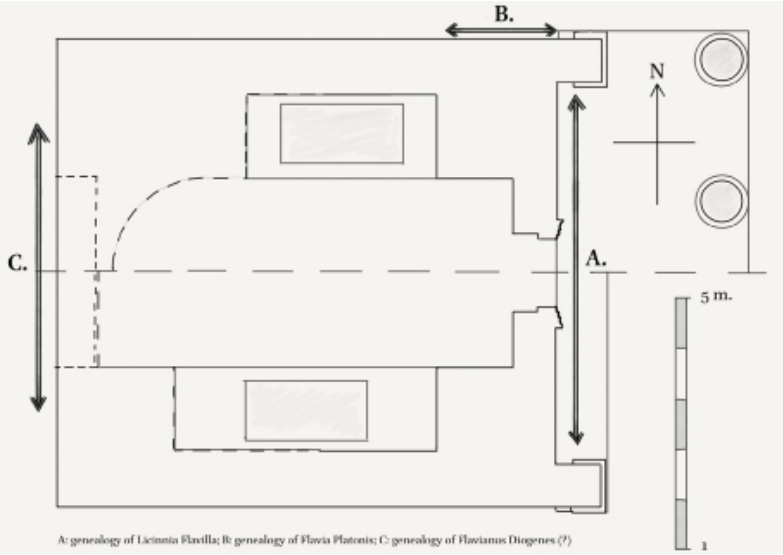
bijzonder monument waarin een vrouw prominent een publieke positie inneemt vinden we in de bergen van Lykië, de regio gelegen in het zuidwesten van Kleinazië, in de stad Oinoanda. Deze polis was een relatief kleine nederzetting, gelegen op een uitgestrekte heuveltop, waar resten van de antieke stad relatief goed bewaard zijn gebleven. Oinoanda's 'claim to fame' onder oudheidkundigen berust op de overlevering aldaar van drie bijzonder omvangrijke inscripties, elk met een uniek karakter.[13] Één daarvan werd opgericht op het initiatief van een vrouw. Dit is een uitvoerige genealogie van een prominente Lykische familie gegraveerd op een grafmonument dat een zekere Licinnia Flavilla had laten bouwen en dat (vermoedelijk) na haar dood werd voortgezet door haar neef, Flavianus Diogenes.

Het grafmonument dateert uit de tweede helft van de tweede eeuw en is gevonden in de necropool ten zuiden van de stad.[14] Oorspronkelijk bestond het graf uit een overdekte kamer waarin twee of drie nissen waren aangebracht voor de plaatsing van sarcofagen. De ingang bevond zich aan de oostkant, waar een portaal toegang gaf tot de binnenruimte. Op drie van de vier buitenmuren waren lange teksten aangebracht: de inscripties op oost- en noordwand (A en B, zie afbeelding 1) stammen uit de

13 Voor Oinoanda en de epigrafische cultuur aldaar, zie Jürgen Hammerstaedt, 'The Philosophical Inscription of Diogenes in the Epigraphic Context of Oinoanda. New Finds, New Research, and New Challenges', in: Jürgen Hammerstaedt, Pierre-Marie Morel en Refik Güremen eds., *Diogenes of Oinoanda. Epicureanism and Philosophical Debates* (Leuven 2017) 29-50; Onno van Nijf, 'Een tekst in context: het Oenoanda van Diogenes de Epicureër', *Lampas* 40 (2007) 135-149. Voor de andere twee inscripties, zie hieronder met verwijzingen.

14 Datering, beschrijving monument en editie van de tekst: Alan Stirling Hall, Nicholas P. Milner, en John James Coulton, 'The Mausoleum of Licinnia Flavilla and Flavianus Diogenes of Oinoanda: Epigraphy and Architecture', *Ancient Society* 46 (1996) 111-144. Voor een bespreking van Licinnia als oprichtster van het grafmonument binnen de contemporaine epigrafische cultuur, zie Evelien J.J. Roels, 'Present in Public Lettering. The epigraphic dossier of Licinnia Flavilla at Oinoanda (*IGR* III 500) and the phenomenon of honorific text monuments in Imperial Asia Minor', in: Lucinda Dirven, Martijn Icks en Sofie Remijsen eds., *The Public Lives of Ancient Women (500 BCE-650 CE)* (Leiden-Boston 2023) 220-248.

tijd dat het grafmonument is opgericht op initiatief van Licinnia.

Afbeelding 1: De graftombe van Licinnia Flavilla met de locatie van de drie genealogieën op de oost-, noord- en westwand (© Evelien Roels, op basis van de plattegrond van Hall, Millner en Coulton, 'Mausoleum', fig. 1 (A).)

Licinnia's rol in de oprichting van het monument en het opstellen van de genealogie blijkt uit de wij-inscriptie, die op de deurlijst boven de ingang was gebeiteld:

> Licinnia Flavilla, dochter van C. Licinnius Thoantianus, burger van Oinoanda, | heeft dit *heroon* laten bouwen, waarin ze de sarcofa|gen van haar ouders en haar voorouders plaatste. Het is niemand toegestaan | om andermans lichaam in het *heroon* te ruste te leggen op straffe van een boete | te voldoen aan de allerheiligste schatkist ter hoogte van 10.000 *denarii*; laat hij | vervloekt zijn on-

der goden en godinnen.[15]

Een interessant detail uit de inscriptie is de verwijzing naar de voorouders: hoe moeten we ons dit voorstellen? Uit praktische gronden lijkt het schier onhaalbaar dat alle voorouders van Licinnia in het mausoleum waren bijgezet. Daarom is het aannemelijker de tweede helft van de inscriptie symbolisch te interpreteren. Dit suggereert tevens de genealogie die over de gehele oppervlakte van de muur is aangebracht, getooid met de titel: 'De plaats[elijke] genealogie van [Licinn]ia Flavilla en Diogenes, haar familielid, [burgers van Oinoanda]'. Onder de titel is in meerdere kolommen de genealogie weergegeven (zie afbeelding 2) in *stoichedon*-stijl. Om een indruk van de tekst te krijgen, volgt hier het begin:

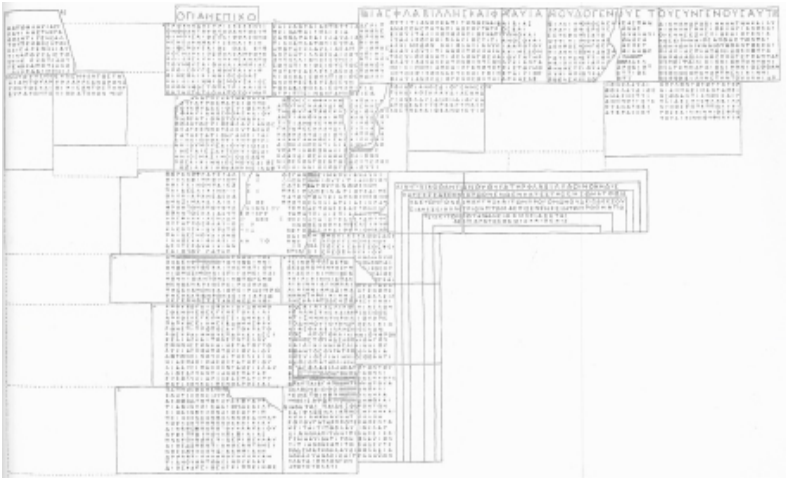
> Trokondas Tris had een | zoon, Thoas. Thoas' zonen | waren Mousaios en Thoas, waarvan | de eerste genoemd werd Licin|nius Mousaios, de twee|de Marcius Thoas, beide | waren *lykiarch*. Van | Mousaios en Ammia, | dochter van Kroisos, stamden de zonen, | Licinnius Thoas | en Licinnius Mousaios, | genoemd naar hun vader, en een | dochter, Tation. Van Mar|cius Thoas en Marcia | Gè, dochter van Marcius Mo|lebouloubasios, een zoon Ma|rcius Flavianus Thoas en een | dochter Tation.[16]

Enzovoort.

15 *IGR* III 500, regels 1-6: Λικ. Γ. Λικ. Θοαντιανοῦ θυγάτηρ Φλάβιλλα Οἰνοανδὶς | κατεσκε<ύ>ασε[ν] τὸ ἡρῶον, ἐν ᾧ κατέστησεν σωματοθή|κας τῶν γονέων αὐτῆς καὶ τῶν προγόνων· οὐδεὶς δὲ ἐξου|σίαν ἕξει ἀλλότριον πτῶμα ἐπισενενκεῖν τῷ ἡρώῳ, ἢ ἀπο|τείσει τῷ ἱερωτάτῳ ταμείῳ (δην.) μύρια, ἔσται | δὲ ἐπάρατος θεοῖς καὶ θεαῖς.

16 *IGR* III 500, r. 7 en II, r. 1-18: [γενεαλ]ογία ἡ ἐπιχώ[ριος Λικιννι]ίας Φλαβίλλης καὶ Διογένους τοῦ συνγενοῦς αὐτ[ῆς Οἰνοανδέων] || Τροκόνδας τρὶς ἔσχεν υἱ|ὸν Θόαντα. τοῦ Θόαντος υἱ|οὶ Μουσαῖος καὶ Θόας, ὧν ὁ | μὲν ἐχρημάτισεν Λικίν|νι[ος] Μουσαῖος, ὁ δὲ ἕτ[ε]|ρος Μάρκιος Θό[α]ς, ἀμφότε|ροι δ[ὲ] ἐλυκιάρχησαν. ἀπὸ | τοῦ Μ[ο]υσαίου καὶ Ἀμμίας | Κροίσου γείνονται υἱ|οὶ μὲ[ν] Λικίννιος Θόας | καὶ Λικίννιος Μουσαῖος, | ὁμώνυμος τῷ πατρί, καὶ θυ|[γά]τηρ Τάτιον. ἀπὸ τοῦ Μαρ|[κίου Θό]αντος καὶ Μαρκίας | [Γῆς, θ]υγατρὸς Μαρκίου Μο|[λε]βουλουβάσιος, υἱὸς Μάρ|[κιο]ς Φλαυιανὸς Θόας καὶ θυ|[γά]τηρ Τάτιον.

De genealogie beschrijft 228 regels lang op min of meer dezelfde wijze de wijdvertakte connecties van de Licinnii, zoals (eerste en tweede) huwelijken, nakomelingen en het brede scala aan vooraanstaande ambten die door verschillende familieleden werden bekleed. Daaronder bevinden zich die van proconsul, consul, *lykiarch* (opperpriester van de Lykische Bond), en bevelhebbers van garnizoenen en cohorten.[17] Licinnia zelf wordt meerdere keren genoemd in verband met haar ouders en echtgenoot, maar zij figureert het meest prominent in de slotregels van de genealogie, samen met haar broers, Licinnius Longus en Licinnius Fronto. Beter gezegd, 'Flavilla' is letterlijk het slotwoord van de gehele inscriptie. De genealogie eindigt dus met Licinnia's eigen afkomst en naaste familieleden en vormt daarmee een passend einde van de genealogie.

*Afbeelding 2: Reconstructie van de weergave van de genealogie van Licinnia Flavilla op de voorzijde van het grafmonument met de wij-inscriptie boven de deurpost. Merk op dat het fragment linksboven foutievelijk is ingetekend; het stond oorspronkelijk op de noordwand (*Tafel *1 in Hall, Millner en Coulton, 'Mausoleum', © Österreichische Akademie der Wissenschaften).*

17 Voor de Licinnii-familie, zie S. Jameson, 'Two Lycian families', *Anatolian Studies* 16 (1966) 125-137.

Rechts om de hoek, op de noordwand, werd in dezelfde tijd met een tweede genealogie begonnen (die echter nooit werd afgemaakt); deze had een veel bredere reikwijdte dan de 'lokale' genealogie op de voorzijde. Het startpunt van de stamboom was Flavia Platonis, burger van het nabijgelegen Kibyra, en de overgrootmoeder van Licinnia.[18] In de tekst zoals deze is overgeleverd kunnen we zien hoe de afkomst van Flavia terugging op de stichting van de stad Kibyra door de Spartanen. Flavia was door haar huwelijk met Licinnius Thoas in de Licinnii-familie getrouwd.[19] Was haar genealogie volledig weergegeven geweest op de noordwand van de tombe, dan was deze significant langer geweest dan die van Licinnia op de voorzijde, namelijk met meer dan dertig generaties. Flavia's afkomst was van belang omdat ze als burger van het veel invloedrijkere en grotere Kibyra in vergelijking met het kleine Oinoanda voor de Licinnii-familie status en aanzien meebracht. Het was Flavia Platonis, niet haar echtgenoot Licinnius Thoas, die over prestigieuze familiebanden beschikte en zodoende de familie grote aanzien verleende.

De genealogie van Flavia Platonis werd echter voortijdig afgebroken.[20] Vermoedelijk kwam het eigenaarschap van de tombe op een later moment in handen van Licinnia's achterneef, Flavianus Diogenes, voor wie de voortzetting van de inscriptie niet relevant was.[21] Diogenes liet echter, conform de epigrafische decoratie van de graftombe zoals die geïnitieerd was door zijn achtertante, op de westwand een derde genealogie inbeitelen. De prominente vermelding van Flavianus in deze inscriptie wijst op zijn betrokkenheid vanaf dat moment. Wat er met Licinnia gebeurde,

18 Zie Jameson, 'Two Lycian Families', Flavilla (no. 16), Licinnius Fronto (no. 13) en Licinnius Thoantianus (no. 37).

19 *IGR* III 500 II, regel 36-39. Denise Reitzenstein, *Die lykischen Bundespriester: Repräsentation der kaiserzeitlichen Elite Lykiens* (Berlin 2011) 168-169.

20 Dit kunnen we opmaken uit het feit dat een zin in het midden wordt afgebroken. Drie blokken zijn bewaard gebleven, zie Hall, Milner, en Coulton, 'Mausoleum', 117.

21 De overdracht van eigendom vond waarschijnlijk plaats tijdens of kort na het voltooien van de oostelijke inscriptie. De afwezigheid van Licinnia's kleinkinderen in de genealogie hoeft niet te betekenen dat deze onvoltooid is; mogelijk zijn ze jong gestorven of beschouwde Licinnia haar ouders en directe broers en zussen als voldoende voor de stamboom. Zie Hall, Milner en Coulton, 'Mausoleum', 140.

zullen we nooit weten.

Volgens de uitgevers van de tekst, Hall, Millner en Coulton, danken we zulke uitvoerige genealogieën aan 'Asian ladies of means, perhaps especially those of mature years', zoals Licinnia. Deze "welvarende dames" 'spent considerable energy comparing pedigrees and ranking one another by reference to them'.[22] Deze waardering – als je het al zo kunt noemen – is te simpel en bovendien trivialiserend: ze doet geen recht aan de politieke betekenis en het prestige dat zulke openbare genealogieën konden uitdragen. De aandacht voor afkomst en verwantschap was diepgeworteld in zowel de Griekse als Romeinse cultuur, zoals al blijkt uit werken van Homerus en Hesiodus, en uit Romeinse tradities zoals het tonen van vooroudermaskers bij begrafenissen. Hoewel genealogieën een belangrijke rol speelden, is er geen exemplaar bewaard gebleven dat vergelijkbaar is met die van de Licinnii. In inscripties uit de regio van Lykië en Karië (zuidwest Kleinazië) vinden we veelvuldig verwijzingen naar afkomst en familiebanden, waarbij soms vier tot vijf generaties werden vermeld, inclusief belangrijke ambten zoals dat van *lykiarch* of lidmaatschap van de Romeinse senaat. Vooral in Lykische steden vinden we, met name vanaf de tweede helft van de tweede eeuw, genealogieën die zich onderscheidden van een korte vermelding van ouders en grootouders, de form die doorgaans gebruikelijk was. De nadruk en publieke weergave van afkomst en familievertakkingen was verbonden aan het politieke prestige van het lykiarchaat. Families die deze functie meerdere generaties lang bekleedden, konden hun status als Romeinse elite bevestigen en onderstrepen. Vrouwen speelden hierin een sleutelrol als verbindende figuren tussen families, wat hun publieke zichtbaarheid in genealogische inscrip-

22 Hall, Milner en Coulton, 'Mausoleum', 143. Daarmee wil ik niet ontkennen dat er veel moeite en werk voorafgegaan moet zijn aan het opstellen en voorbereiden van de genealogie (zie Martin Zimmerman, 'Die Archiereis des lykischen Bundes. Prosopographische Überlegungen zu den Bundespriestern', in: Christof Schuler ed., *Griechische Epigraphik in Lykien: Eine Zwischenbilanz* (Wenen 2007) 111-120, aldaar 118), maar in de insinuatie dat dit karweitje voorbehouden was aan een bepaalde groep vrouwen van een zekere leeftijd kan ik me niet vinden.

ties vergrootte.[23]

Licinnia's genealogie moet begrepen worden binnen deze Lykische traditie van het tonen van prestigieuze afkomst. Hoewel het grafmonument dat zij oprichtte groots van opzet was, was het als vrouw niet ongebruikelijk via een familiegenealogie status uit te dragen. Vrouwen kwamen vaker voor in grafinscripties dan in stedelijke of religieuze contexten, en Licinnia vormt daarop geen uitzondering. Volgens Hemelrijk en van Bremen werd de publieke rol van vrouwen vooral bepaald door hun familiebanden: als dochter, moeder of echtgenote 'van'. Licinnia's inscriptie benadrukt deze rol en toont hoe zij via haar familie prestige verwierf binnen de gemeenschap van Oinoanda. De genealogie bevestigt de verbondenheid van haar familie met de Lykische priesterelite, onder andere door het bezit van het lykiarchaat. Hoewel andere familieleden bekend zijn door afzonderlijk overgeleverde inscripties, brengt Licinnia's monument deze losse elementen samen in een samenhangend geheel. Visueel onderstreept de omvang, ontwerp en de stijl (stoichedon) van de inscriptie de ouderdom, omvang en invloed van haar familie. Daarmee was het epigrafisch monument opgericht door Licinnia een krachtige en tevens sociaal aanvaardbare manier om haar familie een passend monument te geven.[24]

Een bijzonder aspect van Licinnia's grafmonument is het feit dat deze – alle conventionele vrouwenrollen ten spijt – duidelijk alludeert aan de epigrafische monumenten opgericht door en voor prominente mannelijke protagonisten zowel in Oinoanda als binnen Lykië. In Oinoanda zelf waren, zoals eerder opgemerkt, twee andere indrukwekkende epigrafische monumenten opgericht gedurende de tweede eeuw. Dit was ten eerste een grote stele waarop uitvoerig de stichting van een agonistiek festival door C. Iulius Demosthenes werd vastgelegd in het jaar 124/5.[25] De inscriptie beschrijft in meer dan honderd regels de stichting van het festival ;binnen de epigrafische bronnen die uit de antieke wereld zijn overgeleverd vormt het 'with the exception of the first stele of the Athenian tribute lists, the longest

23 Van Bremen, *Limits of Participation,* 163-169; Reitzenstein, 'Bundespriester', 120-121.

24 Roels, 'Public Lettering', 237-238.

25 Michael Wörrle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien* (München 1988); Afmetingen van de stele: 187 x 105 x 25 cm.

exposition of a single inscribed document from the ancient world that has ever been published.'[26] Hét pronkstuk van Oinoanda was echter te vinden op de Romeinse agora en was de verdienste van een zekere Diogenes. Op de muur van de stoa ten zuiden van de agora liet deze Diogenes een lang traktaat over de filosofie van Epicurus aanbrengen. De lengte van de inscriptie is duizelingwekkend: in meer dan 25.000 woorden die in totaal ruim 260 vierkante meter van de muur in beslag namen over een lengte van meer dan 80 meter liet Diogenes deze tekst aanbrengen, die de eer heeft als langste Griekse inscriptie te gelden.[27]

Deze epigrafische variant van 'dress to impress' was niet aan alleen Oinoanda voorbehouden. In verschillende steden in Lykië vinden we eveneens grote epigrafische monumenten, die imponeren door de hoeveelheid documenten en teksten die op de muren zijn aangebracht. De meest directe parallel met Licinnia's 'tekstmonument', wat betreft het gebruik van tekst als belangrijkste vorm van decoratie, is het monument van Opramoas in Rhodiapolis.[28] Opramoas was een buitengewoon rijke en invloedrijke burger van Rhodiapolis, die als weldoener optrad voor minstens dertig gemeenschappen in Lykië en de omliggende regio. Zijn monument (midden van de tweede eeuw) valt op door het grote aantal documenten dat op de muren is aangebracht: ongeveer zeventig documenten, daterend in de periode tussen 123 en 152, zijn aangebracht op de voorzijde en weerzijden. De inscripties getuigen van de vele en omvangrijke schenkingen van Opramoas aan verschillende steden, evenals van zijn goede relatie met en goedkeuring door de Romeinse autoriteiten. Aangezien het monument slechts in beperkte mate versierd is, lijken de inscripties de voornaamste vorm van decoratie te zijn. Het bouwwerk wordt

26 Stephen Mitchell, 'Festivals, Games, and Civic Life in Roman Asia Minor', *Journal of Roman Studies* 80 (1990) 183–193, aldaar 183.

27 Hammerstaedt, 'Philosophical Inscription', 30-38. Zie ook M. Haake, 'Philosophy and Philanthropy: Diogenes of Oenoanda and an Act of Mega-Euergetism', in: O. Tekin, C.H. Roosevelt en E. Akyürek eds., *Philanthropy in Anatolia through the ages* (Istanbul 2022) 121-132, aldaar 124. Haake dubt de inscriptie de 'Empress of Inscriptions' (*ibidem* 122).

28 *TAM* II 904. Christina Kokkinia, *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis: Euergetismus und soziale Elite in Lykien* (Bonn 2000).

doorgaans geïnterpreteerd als het grafmonument van Opramoas ook al is onduidelijk of zijn graf zich daar daadwerkelijk bevond. Andere voorbeelden van (graf)monumenten waar het tonen van een veelheid van teksten en documenten de status en het prestige van de overledenen of geëerde onderstreepte, vinden we onder andere in Kyaneai en Idebessos, en – buiten Lykië – in Aizanoi en Ephesos.[29]

Kortom, met de oprichting van een wijdvertakt epigrafisch monument, dat in omvang en ontwerp op imponerende wijze het aanzien van haar familie benadrukte, wist Licinnia Flavilla niet alleen voor haar familie maar ook voor zichzelf een uniek monument te creëren. Hierbij gaf ze op eigen wijze invulling aan een epigrafische trend binnen Oinoanda en de regio, die elders voornamelijk door mannen werd bestierd. Voor al deze monumenten geldt dat hun oprichters het noch aan woorden noch aan geld ontbrak bij de oprichting van hun materiële nalatenschap.

Vrouwen waren veel afhankelijker van anderen om publieke monumentale presentie te verwerven dan mannen. De openbare functies die ze konden bekleden en waarvoor ze vervolgens publiekelijk geëerd konden worden waren namelijk beperkt. Alleen bij grote welvarendheid en vanuit specifieke posities (bijvoorbeeld als vermogend weduwe) diende zich de mogelijkheid aan zichzelf publiekelijk te vereeuwigen. Welvaart en status waren echter niet de enige factoren die bepalend waren voor de publieke profilering van vrouwen en meisjes. Emotionele onderwaardering speelde eveneens een rol. Dit gold met name voor ongehuwde meisjes en vrouwen waarvan onderzoek laat zien dat zij een veel kleinere kans hadden in inscripties – en dus in ons bronnenmateriaal – genoemd te worden.[30]

Een voorbeeld hiervan is een grafinscriptie gevonden op het platteland rondom Kula (gelegen ten oosten van Sardis) voor een broer en zus, genaamd Assklepiades en Ammias, die was opgericht door hun ouders.[31] De epitaaf verhaalt dat Ammias op zestienjarige leeftijd stierf in het jaar

29 Kyenai: *IGR* III 704; Idebessos: *TAM* II 838. Voor verdere discussie van de voorbeelden, Roels, 'Public Lettering', 238-243.

30 Peter Thonemann, *The Lives of Ancient Villages. Rural Society in Roman Anatolia* (Oxford 2022) 157-159 met meer voorbeelden en literatuur.

31 *TAM* V 1.289.

210/211; haar broertje stierf zes jaar later, in 216/217, eveneens slechts zestien jaar oud. Wat we uit de gegeven jaartallen in de gezamenlijke epitaaf kunnen opmaken is dat deze pas opgericht werd na de dood van Assklepiades. Pas bij deze gelegenheid werd ook zijn oudere en eerder gestorvene zus Ammias mede gememoreerd. Blijkbaar hadden hun ouders ten tijde van de dood van Ammias niet de moeite genomen (of de middelen tot hun beschikking gehad) om een grafsteen voor hun dochter op te richten. Pas toen haar broertje overleed werd Ammias alsnog in een inscriptie vereeuwigd. Jongens en meisjes werden kennelijk niet gelijkelijk gewaardeerd en betreurd.

Ammias bracht haar korte leven door op het platteland en woonde in één van de kleine nederzettingen in het dal van de Hermos-rivier in noordoost Lydië. De sociale leefomstandigheden en samenlevingen in deze regio gedurende de Keizertijd zijn relatief goed bekend door de vele inscripties die daar gevonden zijn. Dit is uniek omdat we hier met een plattelandssamenleving te maken hebben, een sociale wereld die veel minder materiële sporen naliet en waarover we doorgaans veel slechter geïnformeerd zijn dan het antieke stadsleven.[32] Ammias' leefomstandigheden verschilden daarmee fundamenteel van de welvarende Licinnia Flavilla, die over eigen middelen beschikte een groot en blijvend monument voor haar familie en diens wijde vertakkingen op te richten. Was haar broertje niet eveneens op jonge leeftijd gestorven, dan was Ammias' bestaan – zoals dat van talloze andere meisjes en vrouwen – nooit aan ons overgeleverd.

Familie, faam en financiële vrijheden

In het Latijnse Westen zien we eveneens dat vrouwen minder zichtbaar zijn in de monumentale cultuur dan mannen. De *locus classicus* om dat te onderbouwen blijft nog altijd Hopkins' artikel uit 1966, hoewel de man-vrouw verhoudingen in (graf-) inscripties eigenlijk eens opnieuw berekend zouden moeten worden.[33] Toch zien we ook hier dat er met grote regelmaat monumenten werden opgesteld voor en door vrouwen. In veel van deze gevallen schemert weliswaar het ideaalbeeld door van de

32 Zie hiervoor Thonemann, *Ancient Villages*.

33 Keith Hopkins, 'On the probable age structure of the Roman population', *Population studies* 20 (1966) 245-264, aldaar 247, 261; Keegan, *Roles for Men and Women*, 4.

vrouw als plichtsgetrouwe echtgenote of moeder, maar epigrafisch materiaal biedt ruim voldoende aanwijzingen voor de bredere participatie van vrouwen in de samenleving.[34] We vangen een glimp op van individuele vrouwen uit de Oudheid als echtgenote of geliefde minnares,[35] als weldoeners of priesteressen,[36] maar ook als handelaars en zakenvrouwen.[37] Zulke verwijzingen vinden we in een wijde variëteit aan monumenten, van bescheiden grafmonument tot aan grootse monumentale geschenken voor de stad.

Uit Rome komt het grafmonument van een *resinaria*, dat wil zeggen een schoonheidsspecialiste werkzaam met hars – wellicht dan dus gespecialiseerd in waxen en ontharen. Het monument wordt gedateerd in de tweede eeuw en is tegenwoordig te zien in de Vaticaanse musea. Het bijbehorende reliëf is nog maar ten dele overgeleverd, maar het is aannemelijk dat het beroep van de vrouw werd afgebeeld.[38] Beeld en tekst getuigen beide van de professionele zelfstandigheid en welvaart van de zakenvrouw.

> *CIL* 6, 9855
> D(is) M(anibus) / Iuliae Agele resinariae / quae vix(it) an(nos) LXXX / Iulia Irene patronae / b(ene) m(erenti) f(ecit) et sibi et suis/ posterisq(ue) eorum
>
> Aan de vergoddelijkte schimmen van Julia Agele, harshandelaar die 80 jaar heeft geleefd. Julia Irene heeft dit voor haar verdienstelijke patrones opgesteld, en voor zichzelf, en voor hun beider nakomelingen.

34 Zie bijvoorbeeld ook Keegan, *Roles for Men and Women*.

35 Carmen María Ruiz-Vivas, 'Familial lives in concordia: gender roles, social dynamics and emotions in Ancient Rome', *The History of the Family* 30:3 (2025) 1-28.

36 Emily A. Hemelrijk, *Verborgen levens, publieke figuren: Romeinse vrouwen buiten Rome* (Amsterdam 2021); Hemelrijk, *Hidden Lives, Public Personae*.

37 Groen-Vallinga, *Work and labour*, 124-137.

38 Voor een goede afbeelding, zie 'Musei Vaticani. Slab for the family tomb of a beautician', https://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/galleria-lapidaria/sezione-xii--famiglia-e-societa--altre-iscrizioni/lastra-del-sepolcro-familiare-di-unestetista.html (geraadpleegd 7 oktober 2025).

Julia Agele was gezien haar gevorderde leeftijd waarschijnlijk weduwe: ze is maar liefst 80 jaar geworden. Op haar grafschrift wordt ze gememoreerd door haar vrijgelatene, Julia Irene, die deze inscriptie heeft opgesteld voor haar patrones, voor zichzelf en voor eventuele nakomelingen. Als vrijgelatene nam Julia Irene de familienaam Julia aan van haar patrones en behoorde zij door middel van deze pseudo-filiatie zelf reeds tot deze groep van 'nakomelingen'.[39] Door de wijding van de inscriptie bevestigt Julia Irene bovendien publiekelijk haar eigen nieuwverworven status.

De beroepsinscriptie voor Julia Agele volgt grotendeels een standaard formulering. Vergelijk de volgende inscriptie voor een chirurg uit Salerno uit de late eerste of vroege tweede eeuw.

> *AE* 1951, 201
> Di{i}s Manib(us) / Ti(berio) Claudio Diogenis / f(ilio) Quir(ina) Diogeni / vixit ann(is) LXXXIIII / mens(ibus) X dieb(us) VI / Claudia Vera lib(erta) / patrono ben(e) mer(enti) / medico clinico sibi / posterisque eius
>
> Aan de vergoddelijkte schimmen van Tiberius Claudius Diogenes, zoon van Diogenes, van de tribus Quirina,[40] die 84 jaar, 10 maanden en 6 dagen heeft geleefd. Claudia Vera, vrijgelatene, heeft dit voor haar verdienstelijke patroon de chirurg opgesteld, en voor zichzelf, en voor zijn nakomelingen.

De inscripties lijken identiek geformuleerd, maar laten ook goed zien hoe binnen de normatieve standaardelementen individuele aspecten konden worden benadrukt. Waar de harshandelaar Julia Agele waarschijnlijk zelf ook een vrijgelatene was omdat een familieverwijzing ontbreekt, wordt veel nadruk gelegd op de vrijgeboren afkomst van de oude Diogenes in deze inscriptie. Dat is op zichzelf al opvallend, aangezien voor het merendeel van de inscripties niet duidelijk is of het om vrijgeborenen of vrijgelatenen gaat – en voor zover dat wel zo is, zijn vrijgelatenen ruim in de meer-

39 Henrik Mouritsen, *The freedman in the Roman world* (Cambridge 2011) 36-51.

40 Zijn stemdistrict, dat ook op afkomst was gebaseerd.

derheid. Net als bij de inscriptie voor Julia Agele is de persoon die deze tweede inscriptie heeft opgesteld de vrijgelatene van de overledene, wat wordt onderstreept door haar naam: Claudia Vera heeft de naam Claudia overgenomen van haar patroon Tiberius Claudius Diogenes. Er zou kunnen worden geconcludeerd dat hier sprake was van een huwelijk, al is het gebruikelijk om een 'patroon en echtgenoot' als zodanig te memoreren en die indicatie ontbreekt hier.[41] Een aanvullende interpretatie ligt voor de hand. Waarom zou het niet gaan om een informeel leercontract? Er wordt al langer gespeculeerd over de manier waarop vrouwelijke arbeiders in de Romeinse tijd hun kennis moeten hebben verworven en dit lijkt daarvan een mooi voorbeeld.[42] Het sluit een huwelijk overigens niet uit.

De ogenschijnlijk standaard formulering van de tekst voor Julia Agele is uitzonderlijk, omdat het hier één van slechts een handvol beroepsinscripties betreft waarbij een vrouw als zelfstandige zakenvrouw en bovendien als voormalig slavenhouder optreedt, zonder enige vermelding van een echtgenoot.[43] De inscriptie voor Diogenes daarentegen is wellicht nog veel interessanter, als de leerlinge van de chirurg hier inderdaad impliciet is vereeuwigd en bewijs levert voor de stilzwijgende, publieke rol van Claudia Vera.[44]Het onderzoek van Emily Hemelrijk is van onschatbare waarde gebleken voor het in kaart brengen van de openbare functies van vrouwen zoals die geattesteerd zijn in inscripties.[45] Haar onderzoek heeft twee grote categorieën geïdentificeerd waar welvarende vrouwen een zichtbare rol op zich namen in de epigrafische bronnen, namelijk mo-

41 Voor huwelijksrelaties van patronen en hun vrijgelaten vrouwen in inscripties, zie Katharine P.D. Huemoeller, 'Freedom in Marriage? Manumission for Marriage in the Roman World', *The Journal of Roman Studies* 110 (2020) 123-139; M.J. Perry, *Gender, Manumission, and the Roman Freedwoman* (Cambridge 2014).

42 Richard P. Saller, 'Human capital and economic growth', in: Walter Scheidel ed., *The Cambridge companion to the Roman economy* (Cambridge 2013) 71-86; Groen-Vallinga, *Work and Labour*, 70, 121.

43 Groen-Vallinga, *Work and Labour*, 124-137, bovenal 135.

44 Voor vrouwen in de medische sector, zie Rebecca Flemming, *Medicine and the making of Roman women. Gender, nature, and authority from Celsus to Galen* (Oxford 2000).

45 De grotere overzichtswerken hiervan zijn Hemelrijk, *Verborgen levens, publieke figuren*; Hemelrijk, *Hidden Lives, Public Personae*.

numenten die zijn opgesteld ter ere van een patrones, of ter ere van een priesteres. Een bekend voorbeeld daarvan is Eumachia, een vrouw uit Pompeji die door de vollers met een standbeeld en inscriptie geëerd werd in het hart van de stad, wellicht als dank voor de financiering van een gebouw aan het forum dat gediend kan hebben als hoofdkwartier voor de vereniging.[46] Het is duidelijk dat Eumachia een welvarende en prominente vrouw moet zijn geweest.

Inzichtelijker want uitgebreider is de inscriptie van het priestercollege van de Augustales uit Misenum voor Nymphidia Monime, die exact gedateerd kan worden op 3 januari 149. Het is de moeite waard om de tekst aan één kant van het monument volledig te citeren.

AE 2000, 344; vertaling Emily Hemelrijk[47]

> Aangezien Nymphidia Monime, de vrouw van wijlen onze collega Cominius Abascantus – die net zo vrijgevig was ten aanzien van de verfraaiing van de stad als genereus in het gebruik van zijn vermogen voor de zeer eerwaarde stadsraad, voor ons en onze medeburgers, waarvoor we hem veel dank verschuldigd zijn – zeer bereidwillig de bijzondere vrijgevigheid van haar man heeft nagevolgd en respectvol doorgaat ons te begunstigen, verdient zij van ons een eretitel niet alleen in haar eigen naam maar ook ter herinnering aan haar man die haar bij ons heeft aanbevolen. Omdat het ons past haar welgezindheid waardig te belonen, besluiten de Augustales om Nymphidia Monime op te nemen in ons genootschap en haar op feestdagen gelijkelijk te laten delen in de giften en uitdelingen die ieder van ons ontvangt.

46 De bouwinscriptie is CIL 10, 813; de vollers eren Eumachia met een standbeeld blijkens CIL 10, 813.

47 Emily A. Hemelrijk, *Eindelijk vrij. Hoe vrouwen in het Romeinse Rijk de slavernij achter zich lieten* (Amsterdam 2025) aldaar 193.

In de tekst valt een aantal dingen op. Nymphidia Monime is de weduwe en erfgenaam van een belangrijke weldoener van de Augustales, die haar middels deze inscriptie aan zich willen binden. Om dat te bewerkstelligen werd zij tot erelid benoemd van de Augustales, hoewel lidmaatschap aan mannen voorbehouden was. Zo hoopte het priestercollege haar te kunnen bewegen om de organisatie te blijven bevoordelen.[48]

Ditzelfde principe waarbij de vrouwen expliciet omwille van hun familiebanden door verenigingen of zelfs steden tot patrones worden verkozen zien we met regelmaat terug. Als dank voor hun patronage ontvangen Coretius Fuscus, Vesia Martina en hun zoon Coretius Sabinus een bronzen *tabula patronatus* (een soort certificaat als dank) van de vereniging van textielhandelaars (*centonarii*), waarbij vader, moeder en zoon met naam en toenaam worden genoemd. Door middel van het opnemen van het hele gezin probeert de vereniging hun patronage voor de toekomst zeker te stellen. Bovendien spreken de handelaars ook expliciet de verwachting uit dat de weldaden ook door de volgende generatie zouden worden voortgezet, door de weduwe of de zoon van het gezin.[49] Vrouwen als Vesia Martina of Nymphidia Monime blijken dus belangrijke actoren als het gaat om de verdeling van financiële middelen.

Het zijn in beginsel familiebanden die een dergelijke publieke positie voor de vrouwen in de inscripties legitimeren en die de reden lijken te zijn dat ze voor patronage, of voor een priesterschap worden verkozen.[50] Het is echter duidelijk dat deze vrouwen in de manier waarop zij hun weldaden vormgaven de nodige eigen handelingsvrijheid hadden. In die zin waren vrouwen van ontzaglijk groot belang voor de manier waarop de stedelijke samenleving functioneerde in de Romeinse keizertijd.

48 De inscriptie wordt uitgebreider besproken in Hemelrijk, *Eindelijk vrij*, 192-194.

49 *CIL* 11, 5749 = *ILS* 7221; 'We hope that in the future, too, things not dissimilar from what we experience now will perpetually come forth from their house with the same feeling of affection', besproken en vertaald in Emily Hemelrijk, *Women and Society in the Roman World: A Sourcebook of Inscriptions from the Roman West* (Amsterdam 2020) 282-283.

50 Hemelrijk, *Verborgen levens, publieke figuren*.

Conclusie

Het bronnenmateriaal dat we hier gepresenteerd hebben is slechts het topje van de ijsberg. Het moge duidelijk zijn dat epigrafische teksten en de bijbehorende monumenten een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan ons begrip van de positie van vrouwen in de Romeinse keizertijd. Peter Keegan vatte zijn bevindingen als epigraficus als volgt samen:

> '[W]omen participated as significantly as men in the process [van het opstellen van inscripties] in a variety of ways and contexts usually regarded as prominently or exclusively male, and in certain circumstances left behind the trace or residue of a uniquely female perspective on their world'.[35]

Dat vrouwelijke perspectief is nog lang niet vanuit alle mogelijke hoeken onderzocht, ondanks het belangrijke pionierswerk van Riet van Bremen en Emily Hemelrijk. In dit artikel hebben we ons gericht op een specifieke groep van welgesteldere vrouwen die de middelen hadden om voor zichzelf en anderen een plaats in de epigrafische ruimte te verwerven. Dat was niet anders voor Klein-Azië dan in het hart voor het Keizerrijk: de stad Rome. Monumenten opgesteld voor en door vrouwen geven politieke, sociale of ook economische status weer zoals die aan vrouwen toebedeeld werd, maar ook zoals vrouwen zichzelf in de samenleving plaatsten. De bronnen die we hier besproken hebben onderstrepen dat antieke vrouwen niet altijd in relatie tot of in afhankelijkheid van mannen te definiëren dan wel te begrijpen zijn. Noch diende publieke zichtbaarheid altijd de familiebelangen of kon de vrouw zich slechts in haar positie als moeder, dochter of echtgenote publiekelijk manifesteren. In de Oudheid vervulden vrouwen wel degelijk een op zichzelf staande rol en positie binnen de samenleving. Daarbij hebben we gezien dat vrouwen dit zowel in alliantie mét als in het gezelschap ván mannen deden, zoals de voorbeelden van Claudia Vera en de rijke Nymphidia duidelijk maakten. Al met al is er een duidelijk spanning zichtbaar tussen een gekoesterd ideaal of wensdenken in de (elitaire) literaire bronnen over 'hoe het zou moeten zijn' en de grillen van de dagelijkse praktijk, die tot pragmatiek noopten: vrouwen waren – met al hun talenten, vaardigheden, kunde en inzet – hard nodig om rond te komen of inkomsten te generen. Het is de taak van moderne historici om niet alleen deze weerbarstige realiteit in het achterhoofd te houden,

maar ook om haar te benutten voor het onderzoek naar de veelzijdige rol en de verschillende posities van vrouwen in de Oudheid. Laten we vrouwen voor al hun lovenswaardige en (volgens de mannen althans) minder lovenswaardige daden de *kleos* en *dignitas* geven die ze verdienen. Zelfs 'grote man' Perikles hoeven we niet altijd op zijn woord te geloven.